

Crapuul

Kroniek van een krottenwijk

Frank Bokern

Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam 2022, 365 pagina's, ISBN 9 78902822110 9, € 25,-

Dit boek van de hand van journalist Frank Bokern verscheen in het voorjaar van 2022. De eerste druk – 2.000 exemplaren – was al in zo'n vijf weken tijd uitverkocht en het boek werd onder meer goed ontvangen in *NRC*.¹ Sindsdien volgde er in korte tijd nog een aantal drukken. Daarmee bepaalt het boek in belangrijke mate het algemene beeld van de eerste industriestad van Nederland: Maastricht. Het boek is niet bedoeld als 'wetenschappelijke' geschiedschrijving. Het is een goed geschreven journalistieke 'kroniek' met een bepaalde boodschap. Die gaat niet alleen over de wederwaardigheden van de bewoners van het Stokstraatkwartier, zoals de ondertitel suggereert. Bokern doet meer. Hij grijpt de geschiedenis van deze welbekende 'achterbuurt' aan om breed uit te waaieren over de in zijn ogen pikzwarte sociale geschiedenis van Maastricht. Het boek is tege-

lijk bedoeld als 'monument voor de bewoners van het Stokstraatkwartier' en 'aanklacht tegen de negentiende-eeuwse industriëlen in Maastricht' (p. 8). De Stokstraat wordt daarmee een soort *pars pro toto*, of op zijn best een metafoor, voor de sociale verhoudingen in de stad als geheel. Het 'programma' van Bokern is al meteen te vinden op de tweede bladzijde van de Proloog (p. 6):

Boeken, rapporten en artikelen schetsen hetzelfde verband. [...] Steevast hebben ze de link gelegd tussen fabriekswerk, kinderarbeid, armoede, slechte woonomstandigheden en ziekte-epidemieën in de arme buurten van de stad, en dan met name in het Stokstraatkwartier. Het zijn factoren die elkaar decennialang hebben beïnvloed en versterkt. Zo is in Maastricht een klasse van

1 'Hoe de bewoners van een Maastrichtse krottenwijk plaats moesten maken voor trendy winkels', in *NRC*, 03-06-2022.

paupers ontstaan, de ‘gehoorzame lichamen’ die het vuile werk hebben mogen opknappen voor de mensen die door een gelukkig toeval in een betere buurt waren geboren.

Deze passage bevat ten minste drie voor discussie vatbare aannames. Om te beginnen, is er over het verband tussen de negentiende-eeuwse industrialisatie van Maastricht en de verarming van de groeiende fabrieksbevolking in de arbeiderswijken al decennialang gediscussieerd door historici en sociologen.² Het algemene beeld waartoe al deze gedachtevorming heeft geleid, is genuanceerder dan Bokern schetst. Zo was het werk in de fabrieken voor veel Maastrichtse arbeiders een verbetering ten opzichte van de situatie daarvóór, toen zij vooral afhankelijk waren van losse arbeid. Vanaf het begin van de industrialisatie kon Regout een beroep doen op een reeds aanwezig potentieel van vrouwelijke en mannelijke losse arbeiders. Voor velen van hen, en hun nakomelingen, betekende dit vast werk, vaak een leven lang, en ook werk voor kinderen en familieleden. Sommigen waren naar de stad getrokken omdat er in de tweede helft van de negentiende eeuw op het omringende platteland sprake was van een landbouwcrisis.³ Dit neemt niet weg dat de vermeerdering van de

fabrieksarbeid een groeiende groep arbeiders creëerde die afhankelijk was van de grillen van de fabrikanten en de conjunctuur. Bovendien bleef er een grote groep bestaan die maar af en toe werk vond in de fabrieken. Feit is verder dat de groei van de werkgelegenheid in de fabrieken van de Regouts in de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog leidde tot een steeds grotere opeenhoping van mensen in de nabijheid daarvan en tot een sterke verdichting van de bewoning in steeds miserabelere woonomstandigheden, zoals historicus Thijs van Vugt in zijn promotiestudie over het Boschstraatkwartier-Oost heeft aangetoond.⁴

Ten tweede was het Stokstraatkwartier *niet* de buurt van de fabrieksarbeiders in de voornaamste industrie van de stad, de aardewerksfabricage. Die woonden in de negentiende eeuw voornamelijk in het Boschstraatkwartier en verhuisden in de loop van de twintigste eeuw in toenemende mate naar nieuwgebouwde arbeidersbuurten zoals Witte-vrouwenveld. De Stokstraatbewoners waren dus niet representatief voor de rest van de Maastrichtse arbeidersbevolking. Het Stokstraatkwartier kan daarom moeilijk ‘het meest onwaarschijnlijke slachtoffer van de industriële revolutie’ worden genoemd, zoals op de achterflap van het boek wordt gesteld. Het

2 Zie bijvoorbeeld Ad Knotter, ‘Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (2007) 91-114.

3 Op familieniveau is dit recent nog eens inzichtelijk gemaakt: Chris Dols, *Veurvaajers. Een crossmediale geschiedenis van Zuid-Limburg in tien familieverhalen, 1780-1980* (Heerlen 2022) 32-48.

4 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van ‘De Sphinx’. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904* (Maastricht 2015).

merkwaardige is dat Bokern dat zelf ook wel weet. Zo schrijft hij: ‘het Stokstraatkwartier heeft aanvankelijk helemaal geen band met de industrie’ (p. 21). Omstreeks 1900 was de buurt volgens hem ‘geen echte arbeiderswijk’ (p. 127), zoals blijkt uit de daaropvolgende beschrijving van de middelen van bestaan van de bewoners. Daarmee komt de associatie van de Stokstraat met de arbeidsverhoudingen in de fabrieken in de lucht te hangen.

Ten derde waren de Maastrichtse fabrieksarbeid(st)ers *geen* ‘gehoorzame lichamen’ of ‘een klasse van paupers’. Integendeel: al in een vroeg stadium, vanaf het einde van de jaren 1880, organiseerden zij hun ‘ongehoorzaamheid’ in vakbonden en een vroege inplanting van het socialisme, met name in het Boschstraatkwartier.⁵ De conclusie van Bokern in zijn Proloog dat de bewoners van de arme buurten ‘niet in opstand zijn gekomen’ (p. 8) is dus in die zin onjuist. Die is bovendien in strijd met zijn eigen beschrijving van de opkomst van het socialisme in Maastricht (p. 89-97 en 108-117) en diverse in geuren en kleuren aangedragen bewijzen van opstandigheid in de eerste helft van de twintigste eeuw (p. 144-152, 159-160, 173-183).

Uit tal van sociologische en historische studies is gebleken dat er tijdens de industrialisatie een differentiatie in de arbeidersklasse ontstond. De fabrieksmatige industrie (textiel, metaal, mijnbouw, aardewerk) schiep een regelmatig in loonarbeid werkend ‘modern proletariaat’. Dat vormde de basis van de arbeidersbeweging in vakbonden en arbeiderspartijen. Maar deze positie was niet voor iedereen weggelegd. Er bleef een groep die het moest hebben van losse, onregelmatige arbeid in niet-industriële sectoren en die als flexibele schil in fabrieken, havens en bouwwerken functioneerde – afgewisseld met zelfstandige activiteiten, zoals kleinhandel. Volgens de invloedrijke, uit Maastricht afkomstige socioloog Jacques van Doorn (1925-2008) ging het daarbij om een ‘proletarische achterhoede’; een ‘residu’ dat nog in achtergebleven levensomstandigheden verkeerde, maar dat geleidelijk zou worden opgenomen in het ‘moderne proletariaat’.⁶ In mijn oratie uit 1999 heb ik dit idee in verband gebracht met de bewoners van het Stokstraatkwartier en andere verpauperde buurten in Maastricht in de jaren 1950, maar met een andere interpretatie dan die van Van Doorn.⁷ Naar mijn mening ging het niet om een ‘residu’, maar om een deel van de arbeidersbevolking dat door de conjunctuurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in

5 Vgl. Ad Knotter, ‘Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een socialistisch (vrouwen) bolwerk’, in: *Stadsgeschiedenis* 11:1 (2016) 24-48.

6 J.A.A. van Doorn, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954).

7 Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. ‘Onmaatschappelijkheid’ en ‘onderklasse’ in de jaren vijftig* [inaugurale rede uitgesproken op 8 oktober 1999] (Maastricht 1999); tevens verschenen in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIV (1999) 1-29.

de industrie steeds opnieuw werd en wordt gereproduceerd. In Maastricht bleek dit uit het feit dat de armoede in de bewuste buurten in de jaren 1950 voor een aanzienlijk deel kon worden teruggevoerd op de werkloosheid in de jaren 1930.

Het boek van Bokern doet in een zeer leesbare en strijdbare stijl verslag van het hardnekkige pauperisme in de Maastrichtse binnenstad en van de onmacht, of beter de onwil, van de lokale elites om daar wat aan te doen. Hij heeft daarvoor intensief onderzoek gedaan en veel nieuwe gegevens boven tafel gehaald. Maar naarmate de twintigste eeuw vorderde, was het steeds minder mogelijk om het pauperisme in het Stokstraatkwartier en andere arbeiderswijken in de binnenstad te vereenzelvigen met de sociale geschiedenis van Maastricht als geheel. In zijn onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost heeft de al genoemde historicus Van Vugt aangetoond dat de kinderen van de Sphinx-arbeiders uit die wijk sinds de jaren 1920 uitwaaierden naar andere, betere wijken van de stad, en ook naar andere industrieën.⁸ Bokern haalt verschillende getuigenissen aan uit de jaren 1930, waaruit blijkt dat mensen in de nieuwgebouwde arbeidersbuurten 'voor geen geld ter wereld' terug wilden naar het centrum en er, ondanks hun verminderde inkomsten, alles voor over hadden om in hun mooie, gezonde huis te blijven

wonen (p. 190). Dat waren de representanten van het 'moderne proletariaat' waar ik het hierboven over had, vaak lid van katholieke of socialistische woningbouwverenigingen.⁹ Wat achterbleef waren de gezinnen die niet in staat waren de huurlasten daarvan op te brengen; gezinnen van noodgedwongen, van de hand-in-de-tand levende losse arbeiders en werklozen (of beter: werkloos-gemaakten door de ontslagronden in de fabrieken), kortom: degenen die in de jaren 1950 tot 'onmaatschappelijken' zouden worden verklaard. Zij werden in het Stokstraatkwartier aangevuld met anderen uit de marge van de samenleving, zoals oud-woonwageneigenaren, smokkelaars, zwarthandelaren en prostituees (p. 197-199). Dat was overigens ook het geval in Nederlands grootste en bekendste 'achterstandswijk', de Schilderswijk in Den Haag.¹⁰ Deze bewoners waren zeker niet representatief voor de Maastrichtse arbeidersbevolking als geheel.

Naarmate de tijd vordert, gaat dit boek steeds meer alleen over het Stokstraatkwartier en de bewoners ervan. Bokern heeft zo gezien als het ware twee boeken ineen geschreven. Het eerste, in de hoofdstukken 1-18, gaat vooral over de sociale verhoudingen in Maastricht in het algemeen tot aan het eind van de jaren 1930. Af en toe komt er een verwijzing in voor naar het Stokstraatkwartier. In het tweede deel, na hoofdstuk 19, verandert het boek van karak-

8 Vgl. Dols, *Veurvaajers*, 79-80.

9 Zie voor deze verhuisbewegingen ook Paul Arnold, *Woningstichting Sint-Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht* (Maastricht 2002).

10 Vgl. Diederick Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Leiden 2013).

ter en concentreert het zich uitsluitend op de wederwaardigheid van de buurt en zijn bewoners. Daarmee raakt het aan het onderwerp van mijn oratie uit 1999, waarin ik, naar aanleiding van een publicatie in *NRC Handelsblad*, kritiek heb geleverd op het sociologische vertoog achter de zogeheten ‘onmaatschappelijkheidsbestrijding’ die in de jaren 1950 op de bewoners van het Stokstraatkwartier en andere ‘achterstandswijken’ in de binnenstad werd losgelaten. Ik was toen al zeker niet de eerste die over dit onderwerp schreef en kon putten uit een flink aantal voorstudies, vaak in de vorm van doctoraalscripties.

Het is een grote verdienste van Bokern dat hij deze geschiedenis mede op basis van interviews heeft herschreven vanuit het perspectief van de bewoners zelf. Een mooie bron is het dagboek van de franciscaanse pater Castorius (familienaam: Arnold Groothuis), die zich vanaf 1945 niet alleen bekommerde om het zielenheil van de bewoners, maar ook om hun sociaal welbevinden. De hoofdstukken 22 en 23 zijn gewijd aan zijn sociale werk in de buurt. Hij schreef over prostituees, smokkelaars en zwarthandelaren. De vele logementen boden onderdak aan ‘scharrelaars, schooiers, bedelaars en criminelen, mensen die volgens Castorius hier helemaal niet thuishoren, maar die wel een stempel drukten op het imago van het Stok-

straatkwartier als de meest asociale buurt van Nederland’ (p. 225). Deze kleurrijke figuren waren niet zonder meer representatief voor de bewoners in het algemeen, maar het imago zorgde voor een versterking van het sociale isolement. ‘Nette’ Maastrichtenaren verboden hun kinderen de buurt te betreden (p. 226).

Bokern haalt een scriptie aan van student geografie Gerard Oomes uit 1954, waarin een beeld wordt geschetst van de bewoners. Oomes zag een buurt met ‘haveloos gekleed volk, levend aan de zelfkant van de maatschappij’. Er waren nauwelijks geschoolde arbeiders bij, wel veel dagloners, grondwerkers, ongeregelde beroepsbeoefenaren en oud-woonwagenebewoners (p. 231). Velen werden ondersteund met bedeling. Het maakt eens te meer duidelijk dat zij weinig te maken hadden met de fabrieksarbeid waarmee Bokern de buurt in de eerste helft van zijn boek associeerde.

Interessant en voor mij nieuw was dat het plan om het monumentale karakter van de huizen in het Stokstraatkwartier te behouden, en de bewoners te verplaatsen, onderdeel uitmaakte van het nationaalsocialistische cultuurbeleid tijdens de bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog (p. 201-206). In het begin van de jaren 1950 werd dit plan nieuw leven ingeblazen, maar dit keer gekoppeld aan het idee dat de bewoners van achterstandswijken ‘onmaatschappelijk’ zouden zijn en

heropgevoed zouden moeten worden in aparte ‘woonscholen’. Dat idee was al voor de oorlog toegepast in steden waar wijksaneringen plaatsvonden, zoals in Amsterdam onder leiding van het sociaaldemocratische hoofd van de dienst volkshuisvesting A. Keppler en het eveneens sociaaldemocratische hoofd van de GGD A. Querido. Voor ‘ontoelaatbare’ gezinnen, zoals Querido ze noemde, werden in Amsterdam-Noord speciale ommuurde wijkjes zoals Asterdorp gebouwd.¹¹ Het voorbeeld werd nu nagevolgd door de Centrale Caritas in Maastricht en onderbouwd in het beruchte proefschrift *Onmaatschappelijke gezinnen* (1953) van priester-sociograaf Harry Litjens.¹² Deze studie was al meteen na verschijnen omstreden, maar werd wel de basis voor een ‘onmaatschappelijkheidsbeleid’ in de jaren 1950, niet alleen in Maastricht, maar in vele andere plaatsen en dan vooral in het katholieke zuiden, zoals ik in mijn oratie heb laten zien.

Bokern recapituleert de kritiek, maar gaat een stapje verder. Hij noemt het onderzoek van Litjens ‘frauduleus’, omdat het vooral bedoeld zou zijn om de gemeente ter wille te zijn bij haar plannen om de bewoners van het Stokstraatkwartier elders onder te brengen en zo de weg vrij te maken voor de omvorming tot luxe winkelbuurt (p. 247). Dit gaat wel heel ver. De aantijging wordt niet onderbouwd en het feit dat Litjens’ studie als voorbeeld diende in tal van andere plaatsen laat zien dat zijn boek een algemenere strekking had. Maar Bokern

gaat nog een stap verder: de ‘wetenschappelijke gewichtigdoenerij’ verhult waar het werkelijk om te doen was. De bewoners van de krottenwijken vormden volgens hem ‘een bedreiging voor de gevestigde orde’; ‘hun verzetshouding dien[de] gebroken’ te worden (p. 255). De ‘gehoorzame lichamen’ uit de Proloog krijgen hiermee ineens kwaliteiten toegedicht waar zij zichzelf onmogelijk van bewust kunnen zijn geweest. Een in de ogen van de gevestigde burgerij ‘asociale’ levenswijze, gekenmerkt door extreme armoede, is niet hetzelfde als een ‘verzetshouding’, maar kan net zo goed tot resignatie leiden.

Een andere conclusie van Bokern snijdt wel degelijk hout: het oordeel van Litjens heeft ‘enorme gevolgen’ gehad voor de bewoners van het Stokstraatkwartier en ‘deze mensen een stigma bezorgd’ (p. 247). Uit zijn interviews met nakomelingen blijkt dat zij daar ‘tot op de dag van vandaag last van hebben’. Dat stigma werd in stand gehouden en bevorderd door het gemeentelijke beleid om de vroegere bewoners bij elkaar te huisvesten – niet alleen in de bekende De Ravelijn, maar in tal van andere soortgelijke ‘woonscholen’, met name in Wittevrouwenveld, Caberg, Malpertuis, Pottenberg en Malberg (p. 286-287).

De kwalificatie ‘onmaatschappelijk’ en het hele beleid daaromheen blijft ook in mijn ogen een schandvlek in de geschiedenis van Maastricht. Het is goed dat Bokern dit verhaal nog eens te

11 Vgl. S.G.M. Steinmetz, *Asterdorp, Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering* (Amsterdam 2016).

12 H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in Maastricht* (Assen 1953).

boek heeft gesteld mede op basis van nieuw onderzoek, waaronder dus ook interviews met (de nakomelingen van) oud-bewoners. Hij voegt daarmee iets wezenlijks nieuws toe aan de eerdere studies inclusief die van mijzelf. Zijn partijdigheid is daarbij een belangrijk retorisch instrument waarvan niet iedereen gecharmeerd zal zijn, maar die het verhaal wel extra aantrekkelijk maakt en waarschijnlijk ook de hoge verkoopcijfers kan verklaren. Interessante geschiedschrijving vereist engagement en dit is geen wetenschappelijk werk dat aan allerlei criteria van reflexiviteit moet voldoen. Zo blijft er, ondanks de nodige historische missers, toch een positief gevoel over. Maar Bokern had er beter aan gedaan zijn verhaal te beperken tot dat over het Stokstraatkwartier en zijn bewoners.

Ad Knotter